

www.ketab.ir

روش سمانه‌ی پیکیری از جرایم اقتصادی از منظر امام علی (ع)
با تأکید بر نهج البلاغه

سمانه فتحی

تلفن : ۲۲۶۷۰۲۳۳

با تاکید بر نهج البلاغه

مؤلف : سمانہ فتحی

طراح جلد : الہمہ باقری

چاپ و صحافی : روز

نوبت چاپ : چاپ اول، زمستان ۱۳۹۴

شمارگان : ۱۰۰ نسخه • قیمت : ۲۰۰۰۰ تومان

ISBN : 978 - 964 - 7313 - 56 8 شابک : ۸ - ۵۶ - ۷۳۱۳ - ۹۶۴ - ۷۸

روش‌شناسی پیشگیری از جرایم اقتصادی از منظر امام علی (ع) با تأکید بر نهج‌البلاغه/ سمانه فتیله: تهران: دریا، ۱۳۹۴. ۲۹۱ ص.

علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت، ۴۰ ق. دیدگاه درباره فساد مالی

علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت، ۴۰ ق. دیدگاه درباره جرم شناسی

علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت، ۴۰ ق. عدالت

علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت، ۴۰ ق. نهج البلاغه: سیاست و حکومت

جرایم اقتصادی : جنبه های مذهبی : اسلام

اسلام و دولت

29V 19010

BP ٣٨ / ٠٩ / ٥٢ ١٣٩٤

فهرست مطالب

۱۱	 مقدمه
۱۳	 ۱. جایگاه پیشگیری از جرایم اقتصادی
۱۴	 ۲. ضرورت و اهمیت پیشگیری از جرایم اقتصادی
۱۷	 ۳. مفهوم شناسی پیشگیری از جرایم اقتصادی
۲۲	 ۴. پیشینه‌ی تحقیق
۲۵	 بخش اول، لوازم پیشگیری از جرم
۲۷	 ۱. تدبیر و برنامه‌ریزی
۳۲	 ۲. عدالت‌ورزی
۳۵	 ۱-۲. گستره‌ی عدالت در پیشگیری از جرم
۳۷	 ۲-۲. راه و رسم امام علی (ع) در عدالت‌ورزی
۴۰	 ۳. حقوق‌مداری
۴۴	 ۱-۳. تبیین و آموزش حقوق
۴۶	 ۲-۳. رغبت‌افزایی به منظور رعایت حقوق
۴۸	 ۳-۳. پاسداشت حقوق همگان
۵۱	 ۴. احترام به کرامت انسانی
۶۰	 ۵. اصلاح فرهنگ همگانی
۶۴	 ۱-۵. اصلاح فرهنگ ظلم‌ستیزی
۶۴	 ۱-۱-۵. نفیر و اصلاح نگرش نسبت به ظلم
۶۸	 ۲-۱-۵. رغبت‌افزایی در ظلم‌ستیزی

۶. روش‌شناسی پیشگیری از جرایم اقتصادی از منظر امام علی (ع) با تأکید بر نهج البلاغه

- ۱۵-۳. باری جستن از مردم در ظلم‌ستیزی ۷۲
- ۱۵-۴. حمایت از ظلم‌ستیزان ۷۵
- ۱۵-۲. اصلاح فرهنگ اقتصادی ۸۰
- ۱۵-۱. اصلاح ینش نسبت به کار و تلاش ۸۰
- ۱۵-۲. ایجاد فرهنگ پاکی اقتصادی ۸۳
- ۱۵-۲. ایجاد فرهنگ غنای کفافی ۸۷
- ۱۵-۴. ایجاد فرهنگ قناعت‌ورزی ۸۹

بخش دوم، اقدامات پیشگیرانه‌ی امام علی (ع)، پیش از ارتکاب جرایم اقتصادی

- ۹۳ ۱
- ۱۵-۱. تقسیم مساوی سرانه‌ی بیت المال ۹۵
- ۱۵-۲. پاکسازی نظام اداری ۹۸
- ۱۵-۲. برکناری مسئولان ناشایست ۹۹
- ۱۵-۲. جایگزینی مسئولان شایسته و پاک ۱۰۱
- ۱۵-۳. زدودن روابط ناسالم در نظام اداری ۱۰۴
- ۱۵-۳-۲. برخورد قاطع با امتیازطلبی‌های نابجا ۱۰۵
- ۱۵-۳-۲. مراقبت درونی کارگزاران بر روابط غیر ۱۰۸
- ۱۵-۳. آموزش و تربیت کارگزاران ۱۱۰
- ۱۵-۳. راهنمایی در پیشگیری از جرایم اقتصادی ۱۱۱
- ۱۵-۳. سفارش به تقوای الهی ۱۱۳
- ۱۵-۳. زنده کردن یاد خداوند در بین کارگزاران ۱۱۸
- ۱۵-۳. یادآوری قیامت و حسابرسی ۱۲۱
- ۱۵-۳. ایجاد تعهد و مسئولیت کاری در کارگزاران ۱۲۴
- ۱۵-۳. زشت‌نمایی پیمان شکنی ۱۲۹
- ۱۵-۳. تربیت عقلانی کارگزاران ۱۳۰
- ۱۵-۳. الگودهی به کارگزاران ۱۳۳
- ۱۵-۴. تأمین مالی کارگزاران ۱۳۶
- ۱۵-۵. نظارت ۱۳۸

۱۳۹..... ۱.۵. فلسفه‌ی نظارت

۱۴۳..... ۲.۵. انواع نظارت

۱۴۳..... ۱.۲.۵. نظارت علنی

۱۴۵..... ۲.۲.۵. نظارت غیر علنی

۱۴۶..... ۶. حسابرسی و حسابخواهی

۱۴۹..... ۷. تقدیر از کارگزاران امانتدار

۱۵۰..... ۷.۱. آداب تقدیر از کارگزاران

۱۵۳..... ۷.۲. مثنی امام علی (ع) در تقدیر از کارگزاران امانتدار

بخش سوم، اقدامات امام علی (ع) در پیشگیری از جرایم اقتصادی از گزارش

تا اثبات ۱۵۵

۱۶۱..... ۱. اقدامات حکومتی بازدارنده

۱۶۱..... ۲.۱. حسابخواهی و حسابرسی

۱۶۶..... ۲.۱. فرصت‌دهی برای بازگرداندن سوا

۱۷۱..... ۳.۱. تهدید

۱۷۵..... ۲. مداخله‌ی روان‌شناختی

۱۷۶..... ۱.۲. مداخله با سفارش به تقوای الهی

۱۷۷..... ۲.۲. مداخله با زنده کردن یاد خداوند

۱۸۱..... ۳.۲. مداخله با هشدار از مرگ، معاد و حسابرسی الهی

۱۸۲..... ۴.۲. مداخله با برانگیختن روح انسانیت در کارگزاران

۱۸۶..... ۵.۲. مداخله با تقویت رفتارهای مثبت کارگزاران

۱۸۹..... ۶.۲. مداخله با تحقیر و بی ارزش نشان دادن دنیای مذموم

۱۹۲..... ۷.۲. مداخله با زشت‌نمایی پیمان‌شکنی

بخش چهارم، روش‌های اصلاحگرانه‌ی امام علی (ع) پس از اثبات جرایم

اقتصادی ۱۹۵

۱. به کارگیری روش های اصلاحگرانه ی مجرمان اقتصادی ۱۹۸
- ۱-۱. رویکرد کیفی ۱۹۸
- ۱-۱-۱. تعزیر ۲۰۰
- ۱-۱-۱-۱. مفهوم شناسی ۲۰۰
- ۱-۱-۱-۲. گستره ی تعزیر ۲۰۴
- ۱-۱-۲. اهداف مجازات ها ۲۰۷
- ۱-۲-۱-۱. اصلاح مجرم ۲۰۸
- ۱-۲-۱-۲. بازدارندگی از جرم ۲۱۰
- ۱-۲-۱-۳. بازگرداندن اموال و دارایی های مردمی ۲۱۲
- ۱-۳-۱. صحت مجازات ها ۲۱۵
- ۱-۳-۱-۱. عدالت ورزی ۲۱۶
- ۱-۳-۱-۲. پادداشت حقوق مجرمان ۲۱۷
- ۱-۳-۱-۳. اعتدال ۲۲۰
- ۱-۴-۱. روش های جاری ۲۲۱
- ۱-۴-۱-۱. توبیخ و پشیمانی ۲۲۲
- ۱-۴-۱-۲. عزل ۲۲۳
- ۱-۴-۱-۳. جریمه ی مالی ۲۲۵
- ۱-۴-۱-۴. تنبیه بدنی ۲۲۶
- ۱-۴-۱-۵. معرفی کارگزاران خیانتکار ۲۲۷
- ۱-۴-۱-۶. بازداشت مجرم ۲۲۹
- ۱-۴-۱-۱-۱. تاریخچه ی بازداشت در اسلام ۲۳۰
- ۱-۴-۱-۱-۲. مدت بازداشت ۲۳۳
- ۱-۴-۱-۱-۳. مشخص شدن حکم ۲۳۴
- ۱-۴-۱-۱-۴. اجرای مجازات ها ۲۳۵
- ۱-۴-۱-۱-۵. بازداشت تا بازگرداندن دارایی ها ۲۳۶
- ۱-۴-۱-۱-۶. بازداشت تا توبه ی مجرم ۲۳۹
- ۱-۴-۱-۷. مجازات جایگزین ۲۴۰
- ۱-۵-۱. شرایط معافیت از کیفر ۲۴۵
- ۱-۵-۱-۱. گستره ی عفو ۲۴۶
- ۱-۵-۱-۲. شرایط عفو ۲۴۸

۳۵۱-۱-۳-۱-۱-۱	اسباب عفو.....	۲۵۱
۳۵۱-۱-۳-۱-۱-۱	اقرار.....	۲۵۱
۳۵۳-۱-۳-۱-۱-۱	توبه و جبران خسارت.....	۲۵۳
۲۵۹-۱-۳-۱-۱-۱	رویکرد غیر کیفری.....	۲۵۹
۲۵۹-۱-۳-۱-۱-۱	بازسازی شخصیت مجرمان.....	۲۵۹
۲۶۲-۱-۳-۱-۱-۱	تلاش در جهت بازگرداندن مجرمان فراری به وطن.....	۲۶۲
۲۶۴-۱-۳-۱-۱-۱	وضعیت اقتصادی - فرهنگی جامعه.....	۲۶۴
۲۶۴-۱-۳-۱-۱-۱	یاری گرفتن از متخصصان.....	۲۶۴
۲۶۶-۱-۳-۱-۱-۱	برساختن اعتدال عمومی.....	۲۶۶
۲۷۱-۱-۳-۱-۱-۱	نمایه.....	۲۷۱
۲۷۷-۱-۳-۱-۱-۱	فهرست منابع.....	۲۷۷

۱. جایگاه پیشگیری از جرایم اقتصادی

جرم،^۱ موضوع محوری در مباحث حقوق جزا و جرم‌شناسی است، و جرم‌شناسان برآنند تا با اقداماتی دامنه‌ی جرم و آثار زیان‌آور ناشی از آن را محدود کنند؛ از این رو، با مرور زمان و پیمودن مس‌های خونگون برای رسیدن به این مقصود، به پیشگیری به عنوان یکی از مهم‌ترین راه‌کارها،^۲ پی آورده‌اند، بدین سبب، پیشگیری از جرم جایگاه مهمی در میان مباحث جرم‌شناسی پیدا کرده است.

با توجه به آثار سوء جرایم، در جهان دو اقدام متفاوت در برابر جرم و کاهش آن ایجاد شده: راه‌کار اول، واکنشی و سرکوبگرانه است و راه‌کار دوم، پیشگیرانه است. به نظر می‌رسد، علی‌رغم به کارگیری وسیع اقدامات سرکوبگرانه، نرخ جرم و جنایات افزایش یافته است؛ بدین جهت، جرم‌شناسان درصدد پیشگیری از جرم بر آمده‌اند.

جرایم اقتصادی در تمام حوزه‌های فعالیت انسان - یعنی سلاحت بی‌داشت، حمل و نقل، بازار و بازارکار- بزه‌دیده (افراد یا شرکت‌ها)، اختلال ایجاد می‌کند،^۳ رسی به طور کامل از گزند آن در امان نیست؛^۴ از این رو، در میان موضوعات پیشگیری از جرم، مکانیت پیشگیری از جرایم اقتصادی، مکانیت ویژه‌ای است.

با تحلیل هزینه‌های جرم، جایگاه پیشگیری از جرایم اقتصادی به شکل گویاتری مشخص می‌شود؛ زیرا با پدیدار شدن جرم اقتصادی در جامعه، علاوه بر هزینه‌های

۱. جرم و جرم اقتصادی، در مفهوم‌شناسی پیشگیری از جرایم اقتصادی بررسی خواهد شد.

۲. ژان لوک بچر، نیکلا کلوز، «جرم اقتصادی و کنترل آن»، ترجمه شهرام ابراهیمی، حقوق دادگستری، شماره ۶۱، تهران، زمستان ۱۳۸۶، ص ۱۳۷.

معنوی که درد و رنج، کیفیت از دست رفته زندگی و از بین رفتن اعتماد عمومی مردم از دولت است، هزینه‌ای اقتصادی سنگینی بر دستگاه عدالت کیفری، بزه‌دیدگان - مردم و ادارات - و حتی مجرمان اقتصادی بار خواهد شد؛^۱ بدین جهت، با توجه به هزینه‌های جرم و درصد افزایش جرایم ناشی از اقدامات سرکوبگرانه، پیشگیری از جرایم اقتصادی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، و هرچه در زمینه‌ی پیشگیری از جرم هزینه شود، بیهوده و گزاف نخواهد بود.

۱. ضرورت و اهمیت پیشگیری از جرایم اقتصادی

جرایم اقتصادی، پیانگن رشد اقتصادی کشورها را تنزل می‌دهد و آثار مخربی بر امنیت اقتصادی که لازمه‌ی شرط فعالیت فعالان اقتصادی و اجرای قانون است، بر جای می‌گذارد. در واقع، جرایم اقتصادی نه تنها به سلامت جامعه و نظم کلی آسیب می‌زند، بلکه نظم جامعه‌ی بین‌المللی نیز بر آن از پیش، مورد تهدید این پدیده قرار می‌گیرد. در گذشته قلمرو فعالیت مرتکبان جرائم مالی، درون مرزی بود، ولی امروزه، این موضوع جنبه‌ی فراملی به خود گرفته است. مجرمان مالی به شکل سازمان‌یافته مرزهای کشورهای مختلف را در می‌نورددند، و هیچ کنترلی نمی‌تواند از گزند این گونه مجرمان در امان بماند. در نتیجه، جرایم مالی، تبدیل به آسیب‌های پیچیده و خطرناک شده است که مبارزه علیه آن، مستلزم تبیین ساز و کارهای ریشه‌ای و کارآمد است،^۲ و پیشگیری صحیح از کارآمدترین راه‌ها برای مقابله و مبارزه با این جرایم، شمار می‌آید.

با وجود ظلم اقتصادی مسیر زندگی انسانی و ایمانی و راه‌بردن به اعمال بایسته و شایسته، سخت دشوار است؛ از این رو، امام علی (ع) حکومت را می‌خواست تا ستم

۱. برای آشنایی با تحلیل هزینه‌های جرم، رک: بابایی، محمد علی و اسماعیل انصاری، «تحلیل هزینه‌های جرم»، نامه مفید، شماره ۹۴، قم، زمستان ۱۳۹۱.

۲. زمانی، علی اکبر و عبدالرضا بایاری، «نقش پیشگیری اجتماعی در کاهش جرایم و مفاسد کلان اقتصادی»، فصلنامه‌ی انتظام اجتماعی، شماره ۴، تهران، زمستان ۱۳۹۱، ص ۱۳۴.

اقتصادی را دگرگون کند.^۱ امیرمؤمنان علی (ع) در خطبه شششنبه یکی از علت‌های پذیرش بیعت مردم را، این موضوع بیان کرده است:

«أَمَّا وَ الَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَ بَرَأَ النَّسْمَةَ لَوْ لَا حُضُورُ الْحَاضِرِ وَ قِيَامُ الْحُجَّةِ بِوُجُودِ
النَّاصِرِ وَ مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى الْعُلَمَاءِ أَلَّا يُقَارُوا عَلَى كُفَّةٍ ظَالِمٍ وَ لَا سَغْبٍ مَظْلُومٍ
لَأَلْقَيْتُ حَبْلَهَا عَلَى غَارِبِهَا وَ لَسَقَيْتُ أُخْرَهَا بِكَأْسٍ أَوْلَهَا.»^۲

به حق آن کس که دانه را در میان توده‌ی خاک سرشکافت، و به قدرت‌ش جان را باطن جنین به جهان بتافت، اگر حضور حاضران و برپا شدن حجت با اعلام وجود پناهنده نبود، و چنانچه خداوند بر دانشمندان ربانی آگاه، پیمانی سخت نهاده بود، در برابر پرخوری ستمگر و گرسنگی ستم‌رسیده، هیچ آرام و قرار نداشتند. بی‌تابی رئیس‌ان مهابار حکومت را بر گردنش می‌انداختند و با همان جام نخست آتش را هم سیراب می‌کردم.^۳

با توجه به اهمیت این موضوع در میان جرم‌شناسان، دیدگاه‌ها و روش‌های متفاوتی در زمینه‌ی پیشگیری از جرم بیان شده است. به طوری که صحیح بودن این نظریه‌ها و روش‌ها در حالت تردید قرار گرفته است. شایسته است بر این تشخیص صحیح یا کارآمد بودن آن، به سیره‌ی امیرمؤمنان علی (ع) رجوع کرد و سعی داشت با برگزید و مواردی را که جرم‌شناسان در زمینه‌ی پیشگیری بدان توجه نداشتند، به عنوان پیشگیری کاربردی در جهان اسلام مطرح کرد؛ چرا که در زمان امیرمؤمنان علی (ع) کارگزاری مرتکب جرایم اقتصادی شدند، نحوه‌ی برخورد امام (ع) با آنان، سبب پیشگیری از تکرار چنین اعمالی در آن حوزه‌ی حکومتی شد، و در مواردی، افراد مجرم را به نیرویی خدمتگزار و امانتدار تبدیل کرد. از این رو، شایسته است تا با رجوع به سیره‌ی آن

۱. دلشاد تهرانی، مصطفی، *تراز حیات: ساختارشناسی عدالت در نهج البلاغه*، تهران، دریا، ۱۳۹۰، ص ۳۶۳.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۳.

۳. در سراسر این نوشتار، از ترجمه‌های زیر استفاده شده است:

ترجمه‌ی محمد مهدی جعفری، تهران، ذکر، ۱۳۸۹ و ترجمه‌ی جعفر شهیدی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.

حضرت، روش‌های مورد استفاده از سوی ایشان، استخراج گردد تا راهی برای برون رفت از این جرایم و بحران حاصل از آن در جهان کنونی پیدا شود.

روش به مجموع اموری اطلاق می‌شود که انسان برای رسیدن به هدف و انجام کار مورد نظر، به صورت روشمند و بسامان به کار می‌گیرد. روش، مفهومی راهبردی است که نحوه‌ی عمل را ترسیم می‌کند، و مراحل و چگونگی پیمودن آن‌ها را برای رسیدن به هدف‌های مورد نظر مشخص می‌کند.^۱

بر اساس لزوم سازواری میان روش‌ها با مبانی و اصول، برای رسیدن به هدف از هر روشی نمی‌توان بهره برد و روش‌ها به الزام باید با مبانی انسان‌شناختی و ارزشی و اصول^۲ و سازگار باشند. فلسفه‌ی وجودی روش‌ها، فعلیت بخشیدن به هدف‌هاست، و برای دستیابی به این هدف، روش یا روش‌هایی ویژه وجود دارد، و با تغییر هدف‌ها، روش‌ها نیز دگرگون می‌شود.^۳ آنجا که امیرمؤمنان علی (ع) از هر وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف خویش اسباب نمی‌کرد،^۴ شناسایی روش‌های ایشان راهبردی خواهد بود؛ بنابراین، می‌توان با شناسایی روش‌های به کار رفته از سوی امام (ع)، به اصول و اهداف آن حضرت، در پیشگیری از جرم دست یافت، و از آن‌ها در الگوسازی برای پیشگیری از جرایم استفاده کرد.

۱. بهشتی، محمد و دیگران، *آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مسائل آن*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۲۶۷.

۲. قواعد کلی حاکم عملی ثابت که بر کلیه‌ی تصمیم‌ها و اقدامات حکومتی و مدیریتی حاکم است. دلشاد تهرانی، مصطفی، *دولت دولت: آیین‌نامه‌ی حکومت و مدیریت در عهد نامه مالک اشتر*، تهران، دریا، ۱۳۹۰، ص ۶۰.

۳. بهشتی، محمد و دیگران، پیشین، ص ۲۷۲.

۴. امیرمؤمنان علی (ع) به کیفیت استخدام وسیله پایبند بودند، چرا که میان هدف و وسیله سختی وجود دارد و نمی‌توان با وسایل نادرست و ناپاک به مقاصد درست و پاک رسید. ایشان هرگز برای حفظ حکومت خویش و پیشبرد سیاست‌هایش از وسایل نادرست بهره نبرد. دلشاد تهرانی، مصطفی، *تفسیر موضوعی نهج‌البلاغه*، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۱، ص ۱۲۲؛ برای آگاهی از انتخاب روش‌ها به از سوی امام (ع) ر.ک: نهج البلاغه، کلام ۱۲۶ و ۲۰۰ و حکمت ۳۲۷.

برای یافتن روش‌ها در سیره‌ی امیرمؤمنان علی (ع) می‌توان به نهج البلاغه تکیه کرد و از آن سود جست؛ زیرا نهج البلاغه منبعی اساسی در یافتن سیره‌ی امام (ع)، بر اساس آنچه به عنوان رفتارشناسی و راه و رسم وی نقل شده و نیز سفارش‌ها و آموزه‌های آن حضرت است؛ زیرا آنچه آن حضرت بدان سفارش کرده، اموری است که خود پیش از سفارش به دیگران بدان عمل کرده است و آنچه را که از آن پرهیز داده، اموری است که خود پیش از پرهیز دادن دیگران، از آن دوری نموده است؛ از این رو، این گونه سفارش^۱ و آزرده‌ها نیز از سنخ رفتارشناسی و راه و رسم امام (ع) است؛^۲ چنان که آن حضرت در این زمینه فرمود:

«أَيُّهَا الرِّسَالَةُ إِنِّي وَاللَّهِ مَا أَخْتُكُم عَلَى طَاعَةٍ إِلَّا وَ أَسْبِقُكُمْ إِلَيْهَا وَ لَا أَنهَآكُمْ عَنْ مَعْصِيَةٍ إِلَّا أَن تَأْتِيَنِي قَوْلًا كَمْ عَنْهَا.»^۳

مردم، به خدا سوگند، شما را به بدین فرمانی بر نمی‌انگیزم، جز آن که بر انجام همان فرمان بر همه‌ی شما پیشی می‌گیرم، و از هیچ گونه نافرمانی شما را باز نمی‌دارم مگر این که پیش از شما، خودم از آن دست باز داشته‌ام.

بنابراین، با توجه به موفقیت امام علی (ع) در امر پیشگیری از جرم، به ویژه در پیشگیری از جرایم اقتصادی، لازم است که روش‌های آن حضرت را در برخورد با کارگزاران و همچنین مجرمان اقتصادی بررسی کرد.

۳. مفهوم‌شناسی پیشگیری از جرایم اقتصادی

بدیهی است که پیشگیری از جرم به گونه‌ی کارآمد، نیازمند تعریف صحیح از جرم است؛ زیرا اگر جرم که موضوع محوری در امر پیشگیری است به درستی شناخته نشود، نمی‌توان برنامه‌ای جامع برای پیشگیری از جرم در نظر گرفت، در این صورت مسیر

۱. دلشاد تهرانی، مصطفی، رخساره‌ی خورشید: سیره‌ی امام علی (ع) در نهج البلاغه، تهران، دریا، ۱۳۹۱، ص ۵۲.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۷۵.

پیشگیری دچار انحراف می‌شود و اقدامات پیشگیرانه آسیب خواهد دید.

معانی ارائه شده از جرم را می‌توان در دو دسته مضیق و موسع طبقه‌بندی کرد. جرم در مفهوم مضیق، طبق همان تعریف قضایی و قانونی خود را دارد، یعنی هر فعل یا ترک فعلی که در قانون برای آن مجازات یا اقدام‌های تأمینی در نظر گرفته شده است. شاخصه‌ی مفهوم جرم در معنای مضیق آن، دخالت دولت (قوه قضایی) آن هم بیش‌تر به شکل سرکوبگرانه است که از آن به مجازات تعبیر می‌شود، تصریح قانون‌گذار به جرم بودن یک عمل نیز شرط دیگری است که رفتار را مجرمانه می‌کند؛ از این رو، اگر عملی به شدت هنجارهای اخلاقی و اجتماعی را نقض کند، اما قانون‌گذار آن را جرم شناخته باشد، جرم نیست.^۱

آنچه در مباحث جرم‌شناسی و پیشگیری از جرم، از این واژه اراده می‌شود، معنای موسع آن است که هر نوع رفتار مخالف با هنجارها و معیارهای مورد پذیرش جامعه را در بر می‌گیرد؛ اعم از آن که مجازاتی در آن در قانون لحاظ شده یا نشده باشد. جرم به معنای بسیار وسیع کلمه، عبارت است از فعل یا ترک فعل آن، به وسیله‌ی یک نفر که به جهت آسیبی که به نظام اجتماعی وارد می‌کند، از طرف جامعه مجازات می‌شود.^۲

جرایم اقتصادی نیز به مجموعه‌ی جرایم و سوء رفتارهایی اطلاق می‌گردد که با تبانی افراد حقیقی و حقوقی به صورت سازمان یافته یا غیر آن با سوء استفاده از اختیارات دولت به منظور کسب منافع نامشروع از اموال خصوصی مردم می‌تحقق می‌یابد، و نزد کارشناسان و افکار عمومی (بر علیه) منافع کلان (اقتصاد کشور) و نسبتاً کلان تلقی می‌شود.^۳

در حقیقت، مفهوم جرم اقتصادی با جرم علیه اموال یا حتی جرایم و مفاسد مالی متفاوت است؛ اگرچه ممکن است در برخی مصادیق حوزه مشترک وجود داشته باشد و

۱. ر.ک: استفانی، گاستون و ژرژ لواسو و برنار بولوک، حقوق جزای عمومی، ترجمه‌ی حسن دادبان،

چاپ دوم، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۳، ج ۱، صص ۱-۵.

۲. ر.ک: همان، ص ۱.

۳. زمانی، علی اکبر و عبدالرضا بایاری، پیشین، ص ۱۳۸.

به اصلاح، نسبت آنها، عموم و خصوص من وجه باشد؛ منظور از مفاسد مالی، فساد مالی کارکنان دولت نسبت به اموال دولتی یا اموالی است که در اختیار دولت است یا جرایمی که کارمندان و کارکنان دولت در راستای انجام وظایف قانونی خود انجام می‌دهند و جنبه مالی دارند. مانند: اختلاس، ارتشا، تصرف غیر قانونی، تدلیس در معاملات دولتی، اخذ پورسانت و...؛ اما موضوع جرایم اقتصادی لزوماً اموال دولتی یا بیت المال نیست و هرگونه اقدامی که به اقتصاد کشور لطمه بزند هرچند که مال موضوع جرم، معلق به بخش خصوصی باشد، جرم اقتصادی خواهد بود و لازم نیست که مرتکب جرم اقتصادی، کارمند دولت باشد.^۱

در این نوشتار، مصادیقی که به عنوان جرم اقتصادی تبیین می‌گردند، عموماً در حوزه مشترک جرم اقتصادی و مفاسد مالی کارکنان یا کارگزاران دولت قرار گرفته‌اند که به معنی عدم درک صحیح از معنای جرم اقتصادی نیست. بلکه علت آن، محدودیت جرایم اقتصادی در زمان مورد مطالعه، یعنی حکومت امیرمؤمنان علی (ع) و نیز عدم دریافت اخبار کامل در خصوص نحوه برخورد با مرتکبان جرم اقتصادی، سیاست جنایی و کیفری ایشان در سایر مصادیق و حوزه‌ها است.

اما در تبیین مفهوم پیشگیری، باید توجه داشت که پیشگیری از جرم، پیش‌بینی، شناسایی و برآورد خطر جرم و ابداع اقداماتی برای از بین بردن یا کاهش آن است.^۲ جرم‌شناسان، برای پیشگیری انواع مختلفی برشمردند که هر کدام را با متناسب با دیدگاه خویش، نوعی را برگزیدند. پیشگیری موسع و مضیق،^۳ پیشگیری اجتماعی و

۱. ساکی، محمد رضا، حقوق کیفری اقتصادی، چاپ اول، تهران، انتشارات جنگل، ۱۳۸۹، ص ۳۰، ص ۲۶.

۲. محمد نسل، غلامرضا و دیگران؛ راهنمای کارگاه علمی- کاربردی مدیریت پیشگیری از وقوع جرم و آسیب اجتماعی، تهران: نشر میزان، ۱۳۹۱، ص ۲۲.

۳. رکذ نجفی ابرندآبادی، علی حسین؛ مباحثی در علوم جنایی: تقریرات دکتر نجفی ابرندآبادی، بی‌جا: بی‌نام، ۱۳۹۰؛ صص ۷۴۷ - ۷۵۰.

وضعی،^۱ پیشگیری انفعالی و فعال،^۲ پیشگیری خاص^۳ و پیشگیری اولیه، ثانویه و ثالث^۴ از انواع مختلف پیشگیری مطرح شده در بین جرم‌شناسان جهان است.

بر اساس بررسی‌های انجام شده در سیره‌ی امام علی (ع)، می‌توان پیشگیری از جرم را در دیدگاه حضرت، این چنین دریافت:

پیشگیری از جرم، شامل اقداماتی از جمله فراهم کردن لوازم پیشگیری از جرم، شناسایی جایگاه و موقعیت جرم و مجرم و به کار بستن راه‌کارهایی برای کنترل و رد آن، کی مجرم از جرم است. هدف از این اقدامات، اصلاح مجرم و آزاد کردن او از دنیای جرم، سامان‌دهی وضعیت جامعه برای جلوگیری از پدید آمدن جرایم مشابه است.

پیشگیری نزدیک، مرسوم در زمان علی (ع) شامل سه مرحله‌ی زمانی پیش از ارتکاب، از زمان گزارش تا اثبات - بازداشت - پس از ارتکاب - اصلاح - است. هر کدام در جایگاه خود و نسبت به مرحله‌ی پس از ارتکاب، نقش پیشگیرانه دارد، و با بودن مجرم در مرحله‌ی پیشین، نوبت به مرحله‌ی پسین می‌رسد. در غیر این صورت اقدامات اصلاحی نتیجه بخش نخواهد بود.

بدین سبب، امام علی (ع)، در اقدامات پیشگیرانه، خرد، رای و وقع جرم اقتصادی، عثمان

۱. رک: گسن، ریموند؛ جرم‌شناسی کاربردی، ترجمه‌ی مهدی کی‌نیا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۰؛ صص ۱۳۴-۱۳۵؛ برای چالش‌های پیشگیری وضعی جرم، رک: بابایی، محمد علی و علی نجیبیان؛ «چالش‌های پیشگیری وضعی از جرم»، حقوق دادگستری، شماره ۷۵، تهران، پاییز ۱۳۹۰.

۲. رک: همان.

۳. رک: نجفی ابرندآبادی، علی حسین؛ «پیشگیری عادلانه از جرم»، علوم جنایی، تهران، سمت، ۱۳۹۱؛ ص ۵۹۰.

۴. رک: گسن، ریموند؛ پیشین؛ صص ۱۳۴-۱۳۵.

بن حنیف^۱ را برای شرکت در مهمانی که فقرا در آن حضور نداشتند، تویخ کرد؛^۲ زیرا رفتار او سنت شکنی در جامعه‌ی آن روز عرب به شمار می‌آمد،^۳ و از سوی افکار عمومی ممنوع تلقی شده بود، و احتمال داشت این کجروی اجتماعی او، منجر به جرم اقتصادی شود و یا اشرافیان در او طمع ببندند.^۴

در دیدگاه امام علی (ع)، کیفر و مجازات، در محدوده‌ی پیشگیری قرار می‌گیرد، موافق با این یافتن امام (ع) جرم‌شناسان دریافته‌اند که مجازات به عنوان تدبیر منحصر، غیرقابل کارکرد محسوب می‌شود. آن‌ها به تجربه و مشق قرن‌های متمادی تأیید

۱. عثمان بن حنیف بن راهب بن العکیم بن ثعلبة بن الحارث بن مجدعة الأنصاري و کنیه ی او أبو عمرو است. ۵۶. ابن جریر، ع.الایین ابو حامد، شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، مکتبه آیه الله المرعسی، ۱۳۳۷، ج ۱۶، ص ۲۰۶؛ ابن عبد البر، أبو عمر یوسف بن عبد الله، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، تحقیق: علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۲ هـ - ۱۹۹۲ م، ج ۳، ص ۱۰۳۳، او در زمن عمر - لیفه وم - مسئول جمع اوری خراج بود و در زمان امام علی (ع)، قبل از جنگ جمل، والی بصره ... رک: همان؛ ابن حجر العسقلانی، أحمد بن علی، تقریب/التهدیب، دراسة وتحقیق: مصطفى عبد القادر عطا، بیروت، دار المکتبة العلمیة، ۱۴۱۵ هـ - ۱۹۹۵ م، ج ۱، ص ۶۵۷؛ الذهبی، شمس الدین محمد بن أحمد سیر اعلام النبلاء، حقق نصوصه و خرج احادیثه و علق علیه: شعيب الأرناؤوط، بیروت، مؤسسة الرشد، ۱۴۱۳ هـ - ۱۹۹۳ م، ج ۲، ص ۳۲۰-۳۲۲.

۲. رک: نهج البلاغه، نامه ۴۵.

۳. در مهمانی‌ها آن روزگراز ورود فقیران خودداری نمی‌شد، چنان‌که سادات و اشراف قیصر، مردمان را طعام می‌دادند، در حالی که درب خانه‌ی آنان برای مهمانان باز بود و گرسنه‌ای را برای ورود به خانه منع نمی‌کردند. علی، جواد، المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام، الطبعة الثانية، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۴۱۳ هـ - ۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۵۸۰.

۴. لازم به ذکر است، جدایی قانون و اخلاقیات سه نوع رفتار را به وجود می‌آورد.

الف. رفتار غیر قانونی که به وسیله‌ی قانون ممنوع اعلام شده است، اما این نوع رفتار عملکردی است که عموم مردم آن را تحت عنوان رفتار ضد اجتماعی در نظر نمی‌آورند.

ب. رفتار ضد اجتماعی که غیر قانونی بوده و بوسیله افکار عمومی هم ممنوع تلقی می‌شود.

ج. عملکرد ضد اجتماعی که غیر قانونی نمی‌باشد و تنها توسط افکار عمومی ممنوع تلقی شده است؛ کیت سوتیل، مویرا پیلو، کلر تیلور، شناخت جرم شناسی، ترجمه‌ی میر روح الله صدیق، چاپ اول، تهران، نشر دادگستر، ۱۳۸۳، ص ۲۵۲.

می‌کنند که سبب عدم تأثیر مجازات‌ها در اصلاح، بازدارندگی و پیشگیری از جرم، فراهم نبودن لوازم پیشگیری از جرم، عدم رعایت مراحل و مراتب آن و انحراف مجازات‌ها از مسیر صحیح است، چنان‌که امام علی (ع) در عهد نامه‌ی مالک اشتر، اقدامات کیفری را بر اساس سنت و راه صحیح، سبب اصلاح بیان کرد:

«إِقَامَةُ حُدُودِ اللَّهِ عَلَى سُنَّتِهَا وَ مِنْهَا جِهَةٌ مِمَّا يُصْلِحُ عِبَادَ اللَّهِ^۱ وَ بِلَادَهُ»^۲

برپایی حدود الهی بر اساس سنت و راه و طریق آن، از چیزهایی است که موجب اصلاح بندگان خداوند و شهرهای او می‌گردد.

بنابراین، پیشگیری در دیدگاه حضرت معنای نسبی دارد و گستره‌ی آن وسیع است. از این رو، کسی که در حوزه‌ی پیشگیری گام می‌نهد، موفقیتی نه چندان پیدا می‌کند، زیرا اقدامات پیشگیری را به قبل از ارتکاب جرم محدود کرده‌اند.

۴. پیشینه‌ی تحقیق

پیشگیری از جرایم و برخورد با مجرمان از موضوعات بسیار مهمی است که سالیان طولانی، پیرامون آن مطالعه و تحقیق شده است. برای دستیابی به این مهم، پلیس پیشگیری از جرم، معاونت اجتماعی و پیشگیری از جرم قوه قضایی^۳ و ... تدبیر شده است. به نظر می‌رسد با وجود تلاش‌های صورت گرفته، این اقدامات کافی نبودند و جرایم با گذشت زمان، رو به فزونی رفته‌اند که این نشان از ضعف، تئوریک و مدل عملیاتی پیشگیری از جرم در بین جرم‌شناسان است.

در قدیمی‌ترین منابع تاریخی و حدیثی به گوشه‌هایی از رفتار امام علی (ع) با کارگزاران

۱. بدیهی است که «عِبَادَ اللَّهِ»، مجرمان را نیز شامل می‌شود.

۲. ابن شعبه الحرانی، الحسن بن علی بن الحسین، تحف العقول عن آل الرسول، تحقیق: علی اکبر الففاری، قم، مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، ۱۴۰۴ - ۱۳۶۳ ق، ص ۱۳۵.

۳. محمد نسل، غلامرضا و دیگران، پیشین، ص ۱۴.

مجرم در حوزه‌ی اقتصادی مطالبی دیده می‌شود، مانند کتاب تاریخ طبری، تاریخ یعقوبی، مروج الذهب مسعودی، الفتوح ابن اعثم کوفی، الکامل فی التاریخ ابن اثیر، کافی شیخ کلینی، آثار شیخ صدوق و دیگر منابع تاریخی و حدیثی کهن. همچنین در شرح‌های نهج البلاغه به ویژه ابن ابی الحدید، نمونه‌هایی نقل شده است ولی در هیچ یک از منابع قدیمی، رویکرد محوری به این موضوع و نگاه همه جانبه صورت نگرفته است، و صرفاً در حد نقل برخی خبرها، مطالبی آمده است.

در دوری اخیر این موضوع مورد توجه قرار گرفته است، و کتاب‌ها و پایان نامه‌ها و مقالاتی نه با محوریت نهج البلاغه انجام شده است. از جمله، کتابی با عنوان «اسلام و مبارزه با مفاسد اقتصادی» توسط حسینعلی محمدی نژاد در انتشارات نخیل، سال ۱۳۸۶ انتشار یافته است؛ پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «پیشگیری از جرایم اقتصادی در آموزه‌های اسلامی» توسط منصور علی‌پور با راهنمایی دکتر عادل ساریخانی و مشاوره دکتر محمدعلی خانی در دانشکده آموزشهای الکترونیکی دانشگاه قم در سال ۱۳۹۱ دفاع شده است، پایان نامه با عنوان «پیشگیری از جرم از منظر قرآن» توسط سیده منیره فتاحی ولامی با راهنمایی علی اکبر نوایی شورورزی و مشاور محمد باقر گرایلی در حوزه علمیه خراسان، دانشکده علمیه پیروان حضرت زهرا (س) مشهد در سال ۱۳۹۱ دفاع گردیده است، و نیز مقاله‌ای با عنوان «پیشگیری وضعی از جرایم اقتصادی» توسط محمد ابراهیم شمس ناتری و ویران توسلی زاده که در فصلنامه‌ی حقوق، سال ۴۱، شماره چهارم چاپ شده است.

با توجه به این که هیچ کدام از منابع جدید و قدیم با محوریت نهج البلاغه انجام نشده و همچنین نگاه کامل به این موضوع بر اساس پیشگیری از جرایم صورت نگرفته است، این نوشتار در مقام چنین رویکردی است.